

تحولات مسئولیت مدنی ناشی از فعل زیان بار تعدد اسباب در قانون مجازات اسلامی جدید ۱۳۹۲

سعیده صالحی*
سیدحسین صفایی**
بختیار عباسلو***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۶/۲۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۷/۲۰

چکیده

در فرضی که چند عامل باعث تحقق خسارت می‌شوند؛ بحث از نحوه توزیع خسارت و سهم هر یک در پرداخت بخشی از آن، یکی از مباحث مهم در حقوق مسئولیت مدنی است. با توجه به اینکه مسئولیت در هر حادثه باید بر اساس قواعد مسئولیتی تعیین گردد، قواعد ذکر شده در حقوق ایران غالباً ناشی از عناوین اجتماع چند مباشر، اجتماع چند سبب در طول یکدیگر و اجتماع چند سبب در عرض یکدیگر و همچنین اجتماع سبب و مباشر مطرح شده است. قانون مجازات اسلامی در چند مورد رویکردهای متفاوتی را اتخاذ نموده است. در قانون مجازات اسلامی جدید، این رویکردها دچار تحولاتی شده‌اند. به عنوان نمونه راهکار قانون مجازات اسلامی جدید در مورد تحمیل مسئولیت بر سبب و مباشر در حالت اجتماع سبب و مباشر که صرف نظر از میزان تأثیر و به صرف انتساب زیان به آن ضامن است، نشان می‌دهد که از یک سو ملازمه‌ای میان فتوای معتبر و مشهور نیست و از سوی دیگر لحاظ کردن پیشنهادها و انتقادهای در امر قانون‌گذاری نشان از حرکت در مسیر عقلانیت تقنینی دارد. این پژوهش، با بررسی تحلیلی و توصیفی اندیشه‌های حقوقی و مواد قانونی نشان می‌دهد که قانون مجازات اسلامی جدید، از حیث نظری تا حد بسیار زیادی، در حل معمای نحوه توزیع مسئولیت مدنی مانند تعدد اسباب و عوامل ورود زیان و اجتماع مباشرین توفیق یافته است؛ البته باید این نکته را نیز متذکر شویم که این قانون نقاط ضعفی هم دارا می‌باشد که در خلال مطالب به آن‌ها اشاره می‌نماییم.

کلیدواژه‌ها: اجتماع چند مباشر، اجتماع چند سبب، اجتماع سبب و مباشر، قانون مجازات اسلامی جدید، قانون مجازات اسلامی قدیم، مسئولیت مدنی.

* دانشجوی دکتری حقوق خصوصی دانشگاه علوم و تحقیقات تهران.

** استاد دانشکده حقوق دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات تهران (نویسنده مسئول).

*** استادیار دانشکده حقوق دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران - مرکز.

مقدمه

بحث جبران خسارات که با عناوین گوناگونی همچون ضمان قهری، مسئولیت مدنی و شبه جرم به آن اشاره می‌شود یکی از مباحث مهم و پیچیده در حقوق به ویژه حقوق خصوصی است. وجود قواعد عام و خاص و در عین حال متعدد در این مباحث، باعث پیچیدگی آن‌ها از یک سو و مورد ابتلا و فراگیر بودن آن‌ها موجب اهمیت این بخش از سوی دیگر شده است. در بسیاری از حوادث، چند عامل زیان بار دخالت می‌کنند و در مجموع موجب خسارت می‌شوند. در این موارد، بحث توزیع خسارت به میان می‌آید، با این توضیح که اگر خسارت، مرهون ترتیب یا ترتب چند مباشر یا چند سبب یا اجتماع سبب و مباشر باشد، چگونه باید نتیجه به دست آمده از آن بر این اسباب توزیع شود؟ البته در این بحث، لازم نیست که تنها چند عامل انسانی وجود داشته باشد، بلکه کافی است در کنار عوامل متعدد طبیعی، یک عامل انسانی نیز دخالت کند. از دیر باز اندیشه‌های حقوقی و فلسفی، در مقام حل معمای یافتن مسئول و یا تعیین مسئولیت اسباب متعدد، راهکارهای متعدد و متفاوتی مانند مسئولیت سبب نزدیک ضمان سبب مقدم در تأثیر، مسئولیت سبب متعارف و غیره پیشنهاد نموده‌اند. در قانون مجازات اسلامی جدید نیز راهکارهای تساوی مسئولیت، تقسیم مسئولیت به میزان تأثیر و یا نحوه مداخله و توزیع خسارت به نسبت تقصیر مطرح شده است. با وجود تلاش‌های بسیار از جانب حقوق دانان، فیلسوفان، فقها و قضات مسئله سببیت هنوز پیچیده است. در قانون مجازات اسلامی سابق، چند ماده به این موضوع اختصاص داشت؛ و انگهی این مواد از لحاظ مبنای مسئولیت هماهنگی کافی نداشت و در نهایت در تفسیر آن‌ها اختلاف نظر دیده می‌شود. به همین منظور هدف آن است که علاوه بر بررسی تحولات مسئولیت مدنی در زمینه نحوه توزیع مسئولیت مدنی در حالات متفاوت (اجتماع چند سبب، اجتماع سبب و مباشر و...) بررسی شود که آیا در قانون مجازات اسلامی جدید مصوب ۱۳۹۲، این تحولات در حوزه مسئولیت مدنی مفید هستند یا خیر؟ و اینکه آیا در قانون مجازات اسلامی جدید، این تحولات در تمامی شرایط با انصاف و عدالت حقوقی منطبق است یا خیر؟ این نوشته در صدد بررسی و تحلیل این تحولات در قانون مجازات جدید نسبت به قانون مجازات سابق می‌باشد و برای رسیدن به هدف خود، در سه گفتار به بررسی این مسئله می‌پردازد. ابتدا حالتی را که چند مباشر دخالت دارند بررسی می‌نماییم و سپس اجتماع چند سبب و سرانجام هم اجتماع سبب و مباشر را

بررسی نموده و بر اساس قانون سابق و لاحق مواد را تجزیه و تحلیل می‌نماییم و به دنبال آن نتیجه موضوع مورد بحث را روشن نماییم.

گفتار اول: مسئولیت مدنی ناشی از اجتماع چند مباشر

هر گاه دو یا چند مباشر با یکدیگر در وقوع حادثه‌ای زیان بار دخالت داشته باشند تعدد مباشرین صورت گرفته است. تعدد مباشرین ممکن است به صورت اجتماع دو یا چند مباشر به نحو مجمل و یا اجتماع دو یا چند مباشر به صورت اشتراکی و یا با تأثیر جداگانه روی دهد؛ همچنین نظریه‌های مختلف مربوط به اجتماع چند مباشر به نحو مجمل وجود دارد که آن‌ها را نیز بیان نموده و سپس مواد مربوط به آن و دیگر حالت‌های اجتماع مباشرین را در قانون مجازات اسلامی سابق با تحولات جدید قانون مجازات مصوب ۱۳۹۲ مقایسه کرده و در خلال سه بند آن‌ها را تجزیه و تحلیل می‌نماییم. اکنون در بند زیر به بیان مقایسه دو قانون قدیم و جدید از نظر اجتماع چند مباشر به نحو مجمل می‌پردازیم.

بند اول: تحولات قانون مجازات اسلامی جدید در فرض اجتماع چند مباشر به نحو مجمل

هر گاه علت حادثه زیان بار، مباشر واحدی بوده، ولی مردد بین چند شخص باشد، به تعبیر دیگر نسبت به اینکه چند عامل موجب حادثه شده عالم و آگاه باشیم، ولی نسبت به اینکه حادثه زیان بار توسط کدام یک از آن‌ها به وجود آمده آگاه نباشیم؛ به عنوان مثال اگر مشخص شود که عابری به علت برخورد یکی از چند وسیله نقلیه به قتل رسیده، ولی مشخص نگردد به علت ضربه وارده توسط کدام یک از آن‌ها حادثه ایجاد شده است (عباسلو، ۱۳۹۰: ۹۰). سؤال اساسی در این مورد تعیین یا تقسیم مسئولیت است که در قانون سابق راه حل قرعه بیان شده بود؛ ولی در قانون جدید این مبنا تغییر کرده است که آن را بررسی خواهیم نمود.

در ارتباط با تعیین یا تقسیم مسئولیت در مورد اجتماع چند مباشر به نحو مجمل در قانون سابق راه حل قرعه پیشنهاد شده بود. مطابق ماده ۳۱۵ قانون مجازات اسلامی قدیم «اگر دو نفر متهم به قتل باشند و هر کدام ادعا کنند که دیگری کشته است و علم اجمالی بر وقوع قتل توسط یکی از آن دو نفر باشد و حجت شرعی بر قاتل بودن یکی اقامه نشود و نوبت به دیه برسد با قید قرعه دیه از یکی از آن دو نفر گرفته می‌شود». این ماده از قانون مجازات درباره مجرای قرعه نیز گفته‌اند قرعه

در قانون مجازات اسلامی جدید در ماده ۴۸۲ قانون اجمال در انتساب پیش بینی شده است. حالتی که شخصی شلیک نموده است و نمی دانیم الف شلیک نموده است یا ب شلیک نموده است. قسمت اخیر ۴۸۲ می گوید شرکت در جنایت است و در نهایت نتیجه اش تساوی در مسئولیت مدنی می باشد. مطابق ماده ۴۸۲ «در موارد علم اجمالی به انتساب جنایت به یکی از دو یا چند نفر و عدم امکان تعیین مرتکب؛ چنانچه جنایت، عمدی باشد قصاص ساقط و حکم به پرداخت دیه می شود». به نظر می رسد تساوی منطقی تر و عادلانه تر از قرعه و تضامن است و همین راه حل را برای این ماده در نظر می گیریم؛ ولی متأسفانه در قانون جدید، نحوه تقسیم دیه در بین عده ای که در قتل مشارکت کرده اند را معین نکرده است و این از ایرادات قانون جدید است.

در قانون مجازات اسلامی جدید ماده ۴۷۷ بدین منظور پیش بینی شده است. مطابق ماده ۴۷۷ از مقایسه قانون جدید و قدیم در می یابیم که قانون مجازات اسلامی جدید در ارتباط با اجتماع چند مباشر به نحو مجمل، بیشتر به سمت تساوی رفته است که به نظر می رسد عادلانه تر و منطقی تر است. به نظر می رسد با اعمال قاعده قرعه، شخص مسئول حادثه را راحت تر بتوان شناسایی کرد و از این همه تکلف جان به در برد. مشهور نیز گفته اند قرعه برای هر امر مشکل است و هر جا به مشکلی برخوردیم از جمله شناسایی سبب حادثه، قابل اعمال است، گویی محاکم ایران نیز برای شناسایی سبب حادثه بدنی از آن استفاده کرده اند (شکاری، ۱۳۷۳: ۷۵)؛ اما باید این نکته را هم در نظر گرفت که قرعه منجر به تحمیل کامل مسئولیت به شخصی می شد که هیچ گونه دخالتی در فعل حادثه زیان بار نداشت و علاوه بر این ها اصل بر عدم مسئولیت است و قرعه استثنائی بر اصل می باشد.

بند دوم- تحولات قانون مجازات اسلامی جدید در فرض اجتماع چند مباشر به صورت اشتراکی

اگر چند مباشر در عرض یکدیگر قرار گیرند و به طور مشترک موجب تلف مال دیگری شوند، به نسبت مساوی مسئول می باشند؛ بنابراین وقتی چند نفر مباشر باشند به نحوی که عمل منسوب به آن ها باشد و همه آن ها فاعل تلقی شوند، ضمان به نسبت مساوی بین آن ها تقسیم می شود (محمد الهیسی، ۲۰۰۴: ۸۲). در این مورد دو یا چند مباشر، به طور مشترک فعل مثبتی انجام داده اند که بلاواسطه موجب خسارت زیان دیده شده است. ماده ۳۳۶ این موضوع را بیان کرده است.

در هر صورت در دو جا اعمال می شود: یک حقی که فی الواقع معین بوده، بر ما به دلیل عارض مشتبه شده است و دوم امر بین یا بیشتر مردد باشد و در واقع نیز معین بوده است. در این صورت برای تعیین آن به قرعه استناد می کنیم (نراقی، ۱۴۰۸: ۶۵۸). اگر حکم مقرر در ماده مذکور طبق قاعده باشد، قابل تعمیم به سایر موارد نیز هست و اگر استثناء بر قاعده باشد، قابل تسری به موارد مشابه نیست. هر چند عده ای معتقدند با توجه به پذیرش قرعه در موارد مشتبه در حقوق موضوعه می توان از ملاک ماده ۳۱۵ ق.م.ا برای احراز استناد عرفی عمل زیان بار به عامل استفاده کرد (باریکلو، ۱۳۹۲: ۱۲۴). به نظر می رسد حکم قانون گذار استثناء می باشد چون اصل بر عدم مسئولیت است و همچنین از شرایطی که در ماده ۳۱۵ ذکر شده به این نکته پی می بریم که این مسئله، استثنائی است نه اصل. به فرض مثال لفظ دو نفر را به کار برده نه چند نفر یا اینکه صرفاً قتل را بیان نموده و خسارات مالی را بیان نکرده است. علم اجمالی به این معنی است که می دانیم یکی از چند نفر قاتل است ولی نمی دانیم کدام یک از آن ها قاتل است؛ مانند اینکه از بین الف یا ب یا ج یکی قاتل است، ولی معلوم نیست کدام یک از آن ها قاتل است؛ البته نظرات دیگری همچون تضامن و تساوی هم پیشنهاد شده بود که به نظر می رسد نظر تساوی از دیگر نظریه ها منطقی تر می باشد. در ارتباط با تضامن بر اساس این نظر، با توجه به اینکه از طرفی حادثه زیان بار به صورت مشترک و از طرف دیگر عدم امکان ترجیح یکی بر دیگری است، برای آن ها مسئولیت تضامنی پیشنهاد شده است. به تعبیر دیگر باید برای همه افرادی که وارد کننده زیان عضوی از آن ها بوده، مسئولیت تضامنی قائل شد (صفایی، ۱۳۹۰: ۲۱۶). بر اساس نظریه تساوی با توجه به اینکه تحمیل مسئولیت اولاً به یکی از آن ها از طریق قرعه ترجیح بلا مرجح تلقی می شود، ثانیاً مسئولیت تضامنی فقط در صورتی اعمال می شود که حادثه زیان بار به نحو مستقل به عوامل متعدد قابل انتساب باشد؛ بنابراین این مورد بهترین راه حل، توزیع مسئولیت به نحو تساوی است (عباسلو، ۱۳۹۰: ۱۰۰) سوآلی که در اینجا به ذهن می رسد این است که در تقسیم به مسئولیت به تساوی هم بی عدالتی به چشم می خورد؛ ولی باید قائل به ذکر این نکته شویم که در قرعه، منجر به تحمیل کامل مسئولیت به یک شخص می شد که هیچ دخالتی در حادثه زیان بار نداشته و این به ناحق بوده و بی عدالتی بیشتری در آن رخ می دهد و همچنین در مسئولیت تضامنی نیز به همین ترتیب صورت می گیرد.

این مورد شامل مواردی می‌شود که دو یا چند مباشر در وقوع حادثه‌ای زیان بار دخالت داشته باشند که در قانون مجازات اسلامی قدیم طبق ماده ۳۳۶ در صورت تقصیر، خسارت نصف می‌شد و میزان تقصیر مهم نبود؛ بنابراین اگر یکی از طرفین ۹۹ درصد مقصر باشد و دیگری یک درصد باز هم خسارت نصف می‌شد، برخلاف قانون مجازات جدید که این گونه نیست.

در مطالب زیر ابتدا قانون مجازات اسلامی قدیم و سپس قانون جدید درباره اجتماع چند مباشر به صورت اشتراکی بررسی می‌شود و نقاط ضعف قانون قدیم و مزایای قانون جدید بیان خواهد شد.

هرگاه دو یا چند مباشر به طور مشترک در وقوع حادثه‌ای زیان بار دخالت داشته باشند. صرف نظر از میزان تأثیر یا تقصیر آن‌ها، به طور مساوی عهده دار، جبران خسارت وارده می‌باشند. علت این امر نیز عدم امکان سنجش میزان تقصیر و دخالت آن‌ها در حادثه زیان بار است، زیرا در این مورد عملاً تعیین میزان تقصیر یا تأثیر آن‌ها مقدور و ممکن نیست، بلکه نتیجه‌ای به جز داوری سلیقه‌ای به بار نخواهد آورد. این نظر از این لحاظ که مسئولیت دو طرف را به طور قاطع معین می‌کند و مسئله را به نظر دادرس وانمی‌گذارد، مقبول است (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۵۱۹)؛ لذا در قانون قدیم ماده ۳۳۶ قانونگذار بیان نموده «هرگاه دو نفر با یکدیگر برخورد کنند و در اثر برخورد کشته شوند، هر دو سوار باشند یا پیاده یا یکی سواره و دیگری پیاده باشد، در صورت شبهه عمد نصف دیه هر کدام از مال دیگری پرداخت می‌شود و در صورت خطای محض، نصف دیه هر کدام بر عاقله دیگری است».

ماده ۳۳۵ «هرگاه دو نفر با یکدیگر برخورد کنند و در اثر برخورد یکی از آن‌ها کشته شود، در صورت شبهه عمد، نصف دیه مقتول بر دیگری است و در صورت خطای محض، نصف دیه مقتول بر عاقله دیگری است». تبصره- هرگاه کسی اتفاقاً و بدون قصد به شخصی برخورد کند و موجب آسیب او شود، خطای محض می‌باشد.

با توجه به اینکه حادثه زیان بار موضوع این ماده ناشی از اشتراک فعل زیان دیده و فعل دیگری است؛ بنابراین مسئولیت ناشی از آن بر عهده هر دو می‌باشد. اعم از اینکه حادثه ناشی از تقصیر هر دو باشد که در این صورت تعبیر به شبهه عمد شده و یا ناشی از فعل بدون تقصیر هر دو باشد که در این صورت تعبیر به خطای محض شده است.

چون هر یک از دو سبب، به تنهایی نمی‌تواند ضرر را ایجاد کند، پس باید گفت که ضرر را با هم ایجاد

کرده‌اند. متنها، در فرضی که ضرر تجزیه ناپذیر است، چاره در تساوی مسئولیت است نه تضامن. در نتیجه باید گفت هر یک از دو سبب باید نصف خسارت را بدهد؛ راه حلی که قانون مجازات اسلامی قدیم در مواد ۳۳۶ و ۳۶۵ به عنوان قاعده عمومی توزیع مسئولیت میان چند سبب پذیرفته است (کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۴۵۰).

در قانون مجازات اسلامی جدید در ماده ۵۲۷ جایگزین ماده ۳۳۴ و ۳۳۵ قانون مجازات اسلامی سابق شده و همچنین ماده ۵۲۸ جایگزین ماده ۳۳۶ شده است.

مطابق ماده ۵۲۷ «هرگاه دو نفر بر اثر برخورد بی‌واسطه با یکدیگر کشته شوند یا آسیب ببینند، چنانچه میزان تأثیر آن‌ها در برخورد، مساوی باشد در مورد جنایت شبهه عمدی نصف دیه هر کدام از مال دیگری و در مورد خطای محض نصف دیه هر کدام به وسیله عاقله دیگری پرداخت می‌شود و اگر تنها یکی از آن‌ها کشته شود یا آسیب ببیند، حسب مورد عاقله یا خود مرتکب، نصف دیه را باید به مجنی علیه یا اولیای دم او بپردازند».

ماده ۵۲۷ قانون جدید جایگزین مواد ۳۳۴ و ۳۳۵ قانون مجازات قدیم شده است. چنانچه میزان تأثیر آن‌ها در برخورد مساوی باشد:

صورت اول- در نتیجه تصادم چنانچه یکی از دو نفر کشته شده باشد در این صورت عمل شبهه عمدی خواهد بود و نصف دیه هر کدام از مال دیگری می‌شود. صورت دوم: چنانچه تصادم به صورت خطای محض از هر دو طرف باشد، نصف دیه هر کدام به وسیله عاقله دیگری پرداخت می‌شود.

حالت متصور دیگر- چنانچه یکی از طرفین به صورت شبهه عمد برخورد کند و دیگری به صورت خطای محض باشد. در این حالت هر کدام، حکم مخصوص خود را خواهد داشت یعنی ناشی از برخورد نفر اول شبهه عمد از سوی شخص جانی پرداخت می‌شود؛ اما دیه ناشی از برخورد نفر اول شبهه عمد از سوی شخص جانی پرداخت می‌شود؛ اما دیه ناشی از برخورد نفر دوم را عاقله او به همان نسبتی که قبلاً اشاره شد، پرداخت می‌کنند (ولیدی، ۱۳۹۲: ۷۱۶).

ماده ۵۲۸ «هرگاه در اثر برخورد دو وسیله نقلیه زمینی، آبی یا هوایی، راننده یا سرنشینان آن‌ها کشته شوند یا آسیب ببینند در صورت انتساب برخورد به هر دو راننده، هریک مسئول نصف دیه راننده مقابل و سرنشینان هر دو وسیله نقلیه است و چنانچه سه وسیله نقلیه با هم برخورد کنند هریک از رانندگان مسئول یک سوم دیه راننده‌های مقابل و سرنشینان هر سه وسیله نقلیه می‌باشد و به همین صورت در وسایل نقلیه

دوم هر چند بین دو حادثه تقدم و تأخر زمانی وجود ندارد؛ ولی حوادث واقع شده، از یکدیگر جدا بوده و ارتباطی با هم ندارند (عباسلو، ۱۳۹۰: ۹۸).

گاهی در اجتماع دو مباشر با تأثیر جداگانه، هر چند اصولاً هر یک از مباشرین مسئول جبران خسارتی است که خود وارد نموده‌اند؛ ولی در بعضی از موارد به دلیل اینکه هر یک از مباشرین خسارتی را به زیان دیده وارد نموده‌اند با یکدیگر ترکیب شده و قابل تفکیک نمی‌باشند، باید هر دو را به طور تساوی مسئول دانست. این حالتی است که اجمال چند مباشر با تأثیر جداگانه است و میزان خسارت مشخص نیست، در این حالت اجمال در میزان تأثیر می‌باشد که در قانون مجازات اسلامی قدیم، ماده‌ای به آن اختصاص نداشت؛ در حالی که در قانون مجازات اسلامی جدید ماده ۴۷۹ به آن اختصاص دارد. مطابق ماده ۴۷۹ راه حل تساوی در این ماده پذیرفته شده است. به طوری که از مواد این حکم استنباط می‌گردد، برای تحقق این جنایت لازم است: اولاً- انجام رفتارهای عملیاتی که منتهی به فوت یا مآذون آن می‌گردد، توسط دو نفر یا بیشتر صورت گرفته باشد.

ثانیاً- فعل ارتكابی هر یک از آن‌ها جزئی از اجزای عملیاتی باشد که منتهی به فوت یا مآذون آن گردد. ثالثاً- جنایت مستند به عمل همه آن‌ها باشد و مباشر اصلی قتل یا سایر صدمات بدنی در میان آنان معلوم نباشد.

رابعاً- با احراز بندهای سه‌گانه ذکر شده، بر حسب مورد دیه جنایت بر نفس یا دیه جنایت مآذون قتل به طور مساوی در بین مرتکبان تقسیم و به آن محکوم می‌شوند؛ اما حداکثر نباید از دیه قتل یا سایر صدمات بدنی بیشتر باشد (ولیدی، ۱۳۹۲: ۶۶۱).

گفتار دوم: تحولات قانون مسئولیت مدنی ناشی از اجتماع چند سبب

در حالتی که چند سبب در ورود خسارت دخالت دارند، پیچیدگی بیشتری وجود دارد. قرار گرفتن چند سبب ممکن است به صورت عرضی باشد یا طولی. مقصود از اسباب عرضی، آن است که چند سبب و عامل به طور عرضی و هم‌زمان در ورود خسارت، دخالت دارند. به طور مثال، در تصادم چند خودرو با هم چند سبب عرضی، خسارت وارد می‌کنند یا اگر دو نفر با هم مالی را تخریب کنند، دو سبب عرضی تلقی می‌شود؛ اما اگر تأثیر اسباب، به صورت ترتیبی و پی در پی باشد، اسباب طولی^۱ خواهیم داشت. مسئله مهم در این

بیشتر، محاسبه می‌شود و هرگاه یکی از طرفین مقصر باشد، به گونه‌ای که برخورد به او مستند شود، فقط او ضامن است».

این ماده جایگزین ماده ۳۳۶ قانون مجازات قدیم شده است و اشکالات زیادی دارد؛ از جمله، تصادم بین تعداد زیادی از وسایل نقلیه را مطرح نموده که چنین چیزی با توجه به ماهیت تصادم که اجتماع مباشرین اشتراکی است صحیح نیست.

در ماده ۵۲۷ در صورت تقصیر، خسارت به تساوی تقسیم می‌شود و میزان تقصیر اهمیت ندارد؛ بنابراین برای مثال اگر یکی از طرفین ۹۹ درصد مقصر باشد و دیگری یک درصد، باز هم خسارت نصف می‌شود (گلدوزیان، ۱۳۹۳: ۳۸۷).

با توجه به مطالب بیان شده و ماده ۳۳۵ قانون قدیم و مواد ۵۲۷ و ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی جدید، به نظر می‌رسد نظریه تساوی را ترجیح می‌دهند؛ اما بر اساس مفهوم صدر ماده ۵۲۷ قانون جدید و قسمت اخیر ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی، نحوه مداخله اسباب در میزان مسئولیت مؤثر است؛ یعنی هرچه مداخله اسباب بیشتر باشد، میزان مسئولیت نیز بیشتر است.

مواد ۵۲۷ و ۵۲۸ اصل تساوی را بیان می‌کند. متأسفانه این از ایرادات قانون جدید می‌باشد که در یک جا اصل تساوی و در یک جا اصل به نسبت تقصیر یا تأثیر را بیان می‌کند. به نظر می‌رسد به جز موارد استثنائی، اصل، بر عدم تضامن است. همچنین در صورتی که دلیلی بر ترجیح یکی از اسباب وجود نداشته باشد، اصل بر تساوی مسئولیت خواهد بود؛ اما چنانچه بتوان میزان مداخله متفاوت اسباب را تعیین کرد، منطقی و انصاف حکم می‌کند که هر سبب مسئولیتی متناسب با دخالت خود را بر دوش کشد.

بند سوم: تحولات قانون مجازات اسلامی جدید در فرض اجتماع چند مباشر با تأثیر جداگانه

در این مورد دو یا چند مباشر، هر یک با انجام فعلی، موجب خسارات جداگانه به زیان دیده واحدی می‌شوند. در اجتماع چند مباشر با تأثیر جداگانه، ممکن است میزان خسارت مشخص باشد. در این مورد ممکن است بین دو یا چند حادثه زیان بار تقدم و تأخر زمانی وجود داشته باشد و گاهی ممکن است دو شخص هم‌زمان دیگری دو خسارت جداگانه وارد نمایند. به این معنی که در مورد اول شخصی فعلی انجام می‌دهد که بلاواسطه منجر به خسارت زیان دیده می‌شود، سپس شخص دیگری با انجام فعلی دیگر، بلاواسطه موجب خسارت دیگری به زیان دیده می‌شود. در مورد

۱. در این مورد تقسیمات گوناگونی وجود دارد (ره‌پیک، ۱۳۹۳: ۸۰).

گفتار، بررسی نحوه تقسیم مسئولیت در مواردی است که چند سبب مسئول جبران خسارت است و اینکه آیا در تعدد اسباب همه اسباب دخالت دارند یا تنها یکی از آن‌ها مسئول است؟ در این رابطه، نظرات متفاوتی وجود دارد ۱- سبب مقصر و عدوانی ۲- سبب اقوی ۳- سبب متناسب یا متعرف ۴- سبب بلا واسطه یا نزدیک ۵- سبب مقدم در وجود ۶- سبب مقدم در تأثیر ۷- نظریه ترکیبی.

در این گفتار، مطالب را در سه بند با عنوان‌های نظیر اجتماع چند سبب در طول یکدیگر، اجتماع چند سبب در عرض یکدیگر و نیز اجتماع سبب و مباشر بررسی خواهیم نمود و به دلیل آنکه قانون مجازات نسبت به مقررات قبلی در خصوص مسئولیت اسباب متعدّد، تغییراتی را در نظر گرفته است و تحولاتی را در ضمان اسباب طولی، ایجاد کرده است، لازم است بین مواد قبلی و جدید، مقایسه‌ای صورت گیرد و تفسیر مناسبی از آن‌ها برای درک هرچه بهتر مطلب ارائه شود.

بند اول - تحولات قانون مجازات اسلامی در فرض اجتماع چند سبب در طول یکدیگر

در اجتماع اسباب مؤثر، در حالت طولی آن، هر کدام از اسباب مؤثر در ضمان شرایط و مقدمات لازم را به وجود می‌آورند و در انتهای عوامل با تحقق آخرین سبب زیان محقق می‌شود (عمید زنجانی، ۱۳۸۹: ۹۰). هرگاه دو شخص هر یک، مرتکب فعل یا ترک فعلی جداگانه شوند که یکی بعد از دیگری زمینه‌ساز حادثه زیان‌بار گردد و منجر به حادثه واحدی شود، اصطلاحاً دو سبب در طول یکدیگر نامیده می‌شوند. گاهی ممکن است یکی از دو شخص، مرتکب ترک فعل و دیگری مرتکب فعل شود؛ به عنوان مثال فردی در جاده، مواد لغزنده ریخته است که مشرف به پرتگاه است و وزارت راه نیز اقدام به نصب حفاظ مخصوص در این راه ننموده است، این امر موجب می‌شود، وسیله نقلیه‌ای که در حال حرکت است، ابتدا به علت لغزش بر روی مواد لغزیده و سپس به علت نبودن حفاظ سقوط می‌کند. در مورد اسباب متعدد طولی بر اساس ماده ۳۶۴ قانون مجازات ۱۳۷۵ تنها سبب مقدم در تأثیر، ضامن شناخته شده بود و اسباب دیگر مسئولیتی نداشتند؛ اما در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، تحولاتی را در ضمان اسباب طولی ایجاد کرده که لازم است بین مواد قبلی و جدید، مقایسه صورت گیرد و تفسیر مناسبی از آن‌ها ارائه شود.

اگر تأثیر اسباب، ترتیبی پی در پی باشد، اسباب طولی، خواهیم داشت. در مثال معروف کندن چاه و

قرار دادن سنگ در کنار آن، دو سبب طولی، قابل مشاهده است (موسوی بجنوردی، بی تا: ۴۵). ماده ۳۶۴ قانون مجازات اسلامی قدیم در این مورد مقرر می‌دارد «هرگاه دو نفر عدواناً در وقوع جنایتی به نحو سبب دخالت داشته باشند، کسی که تأثیر کار او در وقوع جنایت، قبل از تأثیر سبب دیگری باشد ضامن خواهد بود؛ مانند آنکه یکی از دو نفر چاهی حفر نماید و دیگری سنگی را در کنار آن قرار دهد و عابر به سبب برخورد با سنگ به چاه افتد، کسی که سنگ را گذارده ضامن است و چیزی به عهده حفر کننده نیست و اگر عمل یکی از آن دو عدوانی باشد فقط شخص متعددی ضامن خواهد بود». این ماده بر مبنای نظریه حادثه مقدم در تأثیر می‌باشد. بر مبنای این نظریه هرگاه چند عمل و حادثه را سبب اصلی تلقی نمود که تأثیر آن در ایجاد ضرر، از حیث زمانی زودتر و مقدم بر سایر حوادث است، این نظریه این گونه توجیه می‌شود که با شروع تأثیرگذاری اولین حادثه در ایراد ضرر، اعم از این که سایر حوادث دخالت در ورود ضرر نمایند و یا دخالت نمایند، ضرر محقق می‌شود؛ بنابراین سایر حوادث دخیل در ایجاد ضرر، به منزله شرط تلقی می‌شوند و سبب اصلی ورود ضرر، فعلی است که از لحاظ زمانی زودتر از سایر حوادث شروع به ایجاد ضرر و تأثیر گذاری کرده است (باریکلو، ۱۳۹۲: ۱۳۹). علت تحمیل مسئولیت در این ماده به سبب مقدم در تأثیر، نزدیکی نامبرده در وقوع حادثه زیان‌بار یا به تعبیر دیگر علیت یا استناد عرفی حادثه می‌باشد. با توجه به اینکه اگر سبب مقدم نبود، حادثه سبب مقدم مسئولیتی نخواهد داشت. البته بعضی از فقها قائل به مسئولیت هر دو می‌باشند (خوئی، بی تا: ۳۲۲)؛ بنابراین مسئولیت سبب مقدم، منوط به این است که در حادثه زیان‌بار تأثیر داشته باشد؛ به عنوان مثال اگر فردی چاهی را حفر نماید و دیگری در کنار آن سنگی قرار دهد و عابری که از آنجا عبور می‌نماید، بدون اینکه با سنگ برخورد داشته باشد در چاه بیفتد، در این صورت نمی‌توان گذارنده سنگ را مسئول تلقی کرد، زیرا نامبرده اصولاً تأثیری در حادثه زیان‌بار نداشته تا نسبت به دیگری مقدم تلقی شود. علاوه بر این حتی، گاهی سبب مقدم ظاهراً در حادثه زیان‌بار تأثیر داشته، ولی تأثیر و عدم تأثیر نامبرده در حادثه زیان‌بار مساوی است؛ به عبارت دیگر اگر سبب مقدم وجود نداشت باز هم حادثه زیان‌بار اتفاق می‌افتاد. به عنوان مثال اگر سنگ کنار چاه نبود باز هم عابر در چاه می‌افتاد، در این صورت نیز حادثه با گذارنده سنگ انتساب عرفی ندارد و نامبرده مسئول نخواهد بود (کاتوزیان، ۱۳۷۸: ۴۷۱).

اسلامی نظریه مسئولیت سبب مقدم در تأثیر را در صورتی که همه اسباب، قصد ارتکاب جنایت داشته باشند، جاری نکرده و تمام اسباب را مسئول دانسته است. اگرچه عبارت استثنای انتهای این ماده، ظاهراً به امر کیفری توجه دارد؛ ولی مهم آن است که این ماده حالتی را تصور کرده که رابطه سببیت با تمام اسباب برقرار می‌شود. این نظر با آنچه قبلاً بیان شد که نظریه مقدم در تأثیر، نهایتاً یک اماره برای تشخیص سبب قوی تر می‌باشد هماهنگ است، زیرا در برخی حالات، سببی غیر از سبب اول نیز به دلیل قوی تر شدن رابطه استنادی، مسئول شناخته می‌شود (عابدی، ۱۳۹۲: ۸۹).

امر مهم آن است که در مواردی عرف، تشخیص می‌دهد سبب دوم، مؤثرتر است و رابطه قوی تر با خسارت یا جنایت دارد. از سوی دیگر، باید توجه داشت قانون مجازات اسلامی جدید در بحث سبب و مباشر، تقسیم مسئولیت بر اساس میزان مسئولیت را مورد پذیرش قرار داده است، پس در اسباب طولی نیز همان قاعده جریان دارد؛ یعنی ممکن است یکی از اسباب قوی تر باشد یا در صورت دخالت یا تأثیر همه یا برخی از آن‌ها، تقسیم مسئولیت بر اساس میزان تأثیر انجام شود. با وجود تلاش‌های بسیار از جانب حقوق دانان و فیلسوفان و فقها و قضات، هنوز مسئله سببیت بسیار پیچیده باقی مانده است، به نحوی که برای برخی این گمان ایجاد شده که قضات بیشتر از روی احساس، مسائل سببیت را حل می‌کنند و یا اینکه مسئله سببیت بیشتر یک امر عقلی است تا عملی و حتی گاه این مسئله را حل نشدنی عنوان می‌کنند (ژوردن، ۱۳۸۵: ۹۹).

مواد ۵۳۵ و ۵۳۶ قانون مجازات اسلامی جدید و ماده ۳۶۴ قانون قدیم با مقداری تعدیل، نظریه اخیر را پذیرفته‌اند. در فقه امامیه مشهور است که در صورت اجتماع دو سبب، ضمان بر شخصی است که زودتر تأثیر کرده است؛ اگرچه دیرتر حادث شده باشد (موسوی خمینی، بی تا: ۶۹۷). از دیدگاه فقهی، معیار انتساب عرفی ضرر به فعل مرتکب به عنوان قاعده در ضمان پذیرفته شده است و این امر اعم از آن است که اتلاف، اتلاف مستقیم و به مباشرت باشد و یا غیرمستقیم و به تسبیب باشد. با وجود این، اگر نتوان به حکم عرفی رسید، مشهور معتقدند مسئولیت در اجتماع اسباب بر عهده سبب مقدم در تأثیر است و نه مقدم در وجود؛ این مسئله را مانند مثال مشهور چاه و سنگ، تعبیر کرده‌اند (خدابخشی، ۱۳۹۰: ۶). در این مثال مهم نیست که ابتدا چاه حفر شده یا سنگ گذاشته است، آنچه

به طور خلاصه می‌توان گفت قانون مجازات اسلامی قدیم در ماده ۳۶۴ نظریه شرط بی واسطه نتیجه یا سبب نزدیک یا سبب مقدم در تأثیر را پذیرفته است؛ یعنی در اجتماع اسباب، مسئولیت با آخرین سبب است. تحولاتی در مواد قانون مجازات جدید در باب تعدد اسباب رخ داده است، در مواد ۵۳۵ و ۵۳۶ به بررسی آن‌ها می‌پردازیم. ماده ۵۳۵ «هرگاه دو یا چند نفر با انجام عمل غیرمجاز در وقوع جنایتی به نحو سبب و به صورت طولی دخالت داشته باشند، کسی که تأثیر کار او در وقوع جنایت قبل از تأثیر سبب یا اسباب دیگر باشد، ضامن است؛ مانند آنکه یکی از آنان گودالی حفر کند و دیگری سنگی در کنار آن قرار دهد و عابری به سبب برخورد با سنگ به گودال بیفتد که در این صورت، کسی که سنگ را گذاشته، ضامن است مگر آنکه همه قصد ارتکاب جنایت را داشته باشند که در این صورت شرکت در جرم محسوب می‌شود». مستند حکم ضمان در تعدد اسباب به صورت طولی نیز مشاهیر فقها بر اساس روایات وارده از ائمه معصومین (ع) بر اساس سبب مقدم که مشهور فقها است، اظهار نظر کرده‌اند. در این راستا نظریه صاحب کتاب جواهرالکلام می‌باشد (نجفی، ۱۳۷۳: ۴۶). در بررسی مندرجات ماده ۵۳۵ قانون مجازات جدید، به تبع این نظریه که فقها آن را سبب مقدم در تأثیر می‌دانند و مشهور فقها است، مبادرت به تدوین حکم این ماده نموده است. ماده ۵۳۶ نیز استثنائی بر مسئولیت سبب مقدم در تأثیر وارد شده است؛ ماده ۵۳۶ «هرگاه در مورد ماده ۵۳۵ این قانون عمل یکی از دو نفر غیرمجاز و عمل دیگری مجاز باشد؛ مانند آنکه شخصی وسیله یا چیزی را در کنار معبر عمومی که مجاز است، قرار دهد و دیگری کنار آن چاهی حفر کند که مجاز نیست، شخصی که عملش غیرمجاز بوده، ضامن است. اگر عمل شخصی پس از عمل نفر اول و با توجه به اینکه ایجاد آن سبب در کنار سبب اول موجب صدمه زدن به دیگران می‌شود، انجام گرفته باشد، نفر دوم ضامن است».

به طوری که ملاحظه می‌شود حکم ماده ۵۳۶ بر خلاف ماده ۵۳۵ می‌باشد. دلیل این امر همان‌گونه که در این ماده آمده است، دو نفر در وقوع حادثه دخالت دارند ولی عمل یکی مجاز و عمل نفر دوم غیرمجاز باشد. در اینجا استثنائی بر اصل سبب مقدم در تأثیر وارد می‌نماییم و شخص اول که شیء را در معبر عمومی قرار داده و عملش نیز مجاز بوده را مسئول نمی‌شناسیم؛ هر چند وی سبب مقدم می‌باشد و شخص دوم را که عملش غیرمجاز بوده است را مسئول می‌دانیم. در خصوص اسباب متعدد طولی، ماده ۵۳۵ قانون مجازات

در تحقق ضمان اهمیت دارد، سببی است که زودتر تأثیر کرده و چون ابتدا پا به سنگ اصابت کرده، پس مسئولیت متوجه گذارنده سنگ است. در توجیه آن گفته شده است که حکم بر ضمان سبب اول را تا تحقق سبب دوم استصحاب می‌کنیم و حکم بر مسئولیت مرتکب سبب مقدم، تأثیر داده می‌شود (حاجی نوری، ۲۳: ۱۳۸۹). به نظر می‌رسد قاعده عادلانه و عقلانی نیست که بگوییم در تعدد اسباب به طور مساوی مقصر هستند. البته قاعده به نسبت تأثیر هم عادلانه نمی‌باشد؛ چون کارشناس علم غیب نداشته و حال که فقها تأکید بر روی تساوی داشته‌اند، تساوی بد است؛ اما نسبتاً تأثیر به مراتب نیز بدتر از تساوی می‌باشد؛ چون سلیقه محض است.

بند دوم: تحولات مسئولیت مدنی در قانون مجازات جدید از نظر اجتماع چند سبب در عرض یکدیگر

در مورد تعدد اسباب که ورود خسارت مستند به فعل یا ترک فعل دو یا چند نفر است، فقها در مصادیق متعددی مانند پرتاب سنگ با منجنيق به وسیله چند نفر و تخریب دیوار توسط تعدادی از اشخاص که در هر دو مثال عمل مشترک آنان منتهی به قتل دیگری شود، به توزیع مسئولیت به نسبت مساوی بین کلیه مسئولان حکم کرده‌اند (صادقی، ۱۳۸۷: ۷۵).

در مقابل، گفته شده است که فقها، جز در مورد غضب در سایر مصادیق ضمان قهری مسئولان متعدد، شرط احراز مسئولیت را قابلیت انتساب قرارداد و میزان مسئولیت هر یک از اسباب متعدد را بر اساس درجه تأثیر و دخالت هر یک از اسباب در ایجاد خسارت تعیین کرده‌اند و در موارد عدم امکان تعیین درصد تأثیر هر یک از مسئولان در ایجاد خسارت مسئولیت به نسبت مساوی بین همه مسئولان متعدد تقسیم می‌شود (همان). قرارگرفتن چند سبب کنار یکدیگر ممکن است به صورت عرضی باشد. مقصود از اسباب عرضی، آن است که چند سبب و عامل به طور عرضی و هم زمان در ورود خسارت، دخالت دارند؛ به طور مثال، در تصادم چند خودرو با هم چند سبب عرضی، خسارت، وارد می‌کنند یا اگر دو نفر با هم مالی را تخریب کنند، دو سبب عرضی، تلقی می‌شوند.

برخی نویسندگان نتیجه گرفته‌اند که راهکار تساوی مسئولیت اقوی است (خدابخشی، ۱۳۸۸: ۱۷۱-۱۶۸). آن‌ها با بیان تفاوت‌های مسئولیت کیفری و مسئولیت مدنی و این امر که در اولی درجه تقصیر اهمیت دارد و تقصیر امری ذهنی و شخصی می‌باشد و میزان مجازات و مسئولیت بر مبنای آن تعیین می‌شود و اصل فردی

کردن مجازات مبتنی بر همین امر می‌باشد؛ اما در مسئولیت مدنی به جبران خسارت توجه می‌شود، بدون اینکه درجه تقصیر در میزان مسئولیت به حساب آید و ممکن است از تقصیر کوچک خسارت عمده به بار آید و حقوق مسئولیت مدنی هیچ تردیدی در جبران تمام خسارت ندارد، به این نتیجه رسیده‌اند. این سخن در مورد ترجیح نظریه تساوی مسئولیت بر تقسیم به نسبت تقصیر، شاید قابل توجیه باشد؛ اما نافی نظریه تقسیم به نسبت درجه تأثیر در زیان نیست و نظریه اخیر با نظریه قابلیت تجزیه رابطه سببیت و به تبع آن توزیع ضمان، انطباق بیشتری دارد و به عدالت و بنای عقلا نزدیک تر است.

اجتماع چند سبب در عرض یکدیگر در دو صورت ممکن است، محقق شود. گاهی چند نفر با انجام فعلی به صورت باواسطه موجب ورود خسارت به دیگری می‌شوند. به عنوان مثال؛ اگر دو یا چند نفر به صورت عام چاهی را در معبری حفر نمایند یا با یکدیگر آتشی بیفروزند که امکان سرایت آن به جای دیگر باشد. گاهی ممکن است چند نفر به صورت اشتراکی عهده دار انجام فعلی باشند که قابل انجام به صورت انفرادی نبوده، بلکه باید به صورت اشتراکی انجام شود. در صورتی که نامبردگان مجتمعاً از انجام فعل مذکور امتناع نمایند، به صورت تساوی عهده دار جبران خسارت وارده به زیان دیده خواهند بود؛ ولی اگر یکی از آن‌ها از انجام فعلی که بر عهده دارد، خودداری نماید و دیگری به دلیل عدم امکان انجام به صورت انفرادی، قادر به انجام آن نباشد، در این صورت مسئولیت بر عهده شخص اول خواهد بود و شخصی که آماده انجام وظیفه بوده، مسئولیتی نخواهد داشت.

برخی بین اسباب عرضی و طولی تفاوتی قائل نمی‌شوند و در تمام موارد مسئولیت را بر عهده تمام اسباب، قرار می‌دهند. در ماده ۳۶۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ در خصوص توزیع مسئولیت بین چند سبب در عرض یکدیگر مقرر می‌دارد «هر گاه چند نفر با هم سبب آسیب یا خسارتی شوند به طور تساوی عهده دار خسارت خواهند بود». با توجه به اینکه بر اساس ماده مذکور، قانونگذار در مقام بیان توزیع مسئولیت بین چند سبب به صورت اشتراکی، قائل به تساوی گردیده است؛ بنابراین صرف نظر از میزان تأثیر یا تقصیر هریک به صورت تساوی عهده دار مسئولیت هستند. هر چند بعضی قائل به توزیع مسئولیت در این مورد به نسبت تقصیر بوده و راهکار ماده مذکور را ناظر به موردی می‌دانند که دخالت اسباب به نحو مساوی باشد (قاسم زاده، ۱۳۸۶: ۱۰۹). ماده ۳۶۵ ناظر به

به پیروی از گروه نخست ماده ۳۶۵ را به گونه ای تنظیم کرده است که تداخل اسباب باعث اشتراک در مسئولیت شوند نه تضامن. این حکم از تضمین جبران خسارت زیان دیده می‌کاهد و با روح قاعده لاضرر که به جبران ضررهای ناروا تمایل دارد مخالف است.^۳ آهنگ نظام مسئولیت در سایر قوانین را نیز بر هم می‌زند و رویه قضایی را به تکلف رسیدگی به تعارض قوانین، نسخ و تخصیص قوانین وامی‌دارد. در عوض این فایده را دارد که دعوی مسئولیت را ساده می‌کند و دادرس را از رسیدگی به میزان دخالت هر یک از اسباب عوامل مؤثر در آن معاف می‌کند. در هر حال، برحسب ظاهر ماده، هرگاه دخالت شخص ثالث در ورود خسارت احراز شود و دادرس دریابد که خواننده و ثالث با هم باعث ورود ضرر شده‌اند، بایستی خواننده را به پرداخت نیمی از خسارت محکوم کند و نمی‌تواند، به استناد مسئولیت تضامنی آن دو، خواننده را به تمام خسارت محکوم سازد. درجه تأثیر در ورود ضرر نیز در این محاسبه نقشی ندارد (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۴۹۰).

در حقوق ایران، برخی به استناد منطق حقوقی که هر سبب در تأثیرگذاری اسباب دیگر نقش داشته و با وحدت ملاک از پاره‌ای مواد قانونی در مورد غصب و ضمان و ماده ۱۴ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت تضامنی مسئولان متعدد را در برابر زیان دیده پذیرفته‌اند. در برابر برخی دیگر با توجه به استثنائی بودن تضامن، معتقدند مسئولیت میان اسباب متعدد تقسیم می‌شود، به علاوه باید گفت اصولاً تعهد به اعتبار اطراف آن، اعم از طلبکاران و بدهکاران، قابل تجزیه است و عدم تجزیه نیاز به دلیل قانونی یا قراردادی دارد؛ مضافاً اینکه فرض می‌شود تمام اسباب، همگی سبب خسارت بوده‌اند و یک سبب به تنهایی هر چند مؤثر در وقوع زیان است؛ اما به تنهایی سبب خسارت تلقی نمی‌شود (صادقی، ۱۳۸۷: ۲۳). در قانون جدید نیز قانونگذار با پذیرش تقسیم مسئولیت اسباب متعدد، در مشارکت عرضی چند سبب در ورود خسارت (ماده ۵۳۳) از نظریه سببیت جزئی تبعیت کرده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد کاهش مسئولیت عامل زیان به نسبت دخالت و تأثیر قوه قاهره با عدالت و انصاف و نظریه قابلیت استناد با روح مواد بیان شده سازگارتر باشد. در اجتماع اسباب مؤثر، در حالت عرضی، همه اسباب مؤثر در زیان وارد شده، به طور هم زمان و در عرض یکدیگر عمل می‌کنند و عامل دوری و نزدیکی در آن متصور نیست و

۳. اگر این نظر پذیرفته شود، دادرس می‌تواند به استناد مبنای قاعده‌ای که در ماده ۶۰۶ ق.م. دربارۀ تعهد وارثان نسبت به دین مورث، گفته شده است خسارت را میان کسانی تقسیم کند که استطاعت مالی دارند تا حقی از زیان دیده تلف نشود، هرچند که به دشواری می‌توان به چنین قیاسی دست زد.

مواردی است که چند نفر در ایجاد سبب واحد که موجب صدمه یا خسارت شده است، دخالت داشته باشند که در آن صورت به طور مساوی، مسئول بوده و میزان مداخله تأثیری ندارد؛ مثل اینکه چند نفر چاهی را حفر نمایند و عابری در آن سقوط کند؛ چنانچه چند نفر مباشرة در ورود صدمه مقصر باشند و میزان تقصیر آن‌ها متفاوت باشد؛ مثل تصادفات رانندگی که ناشی از تقصیر چند نفر است در این صورت موضوع از شمول ماده ۳۶۵ خارج بوده و هر یک به تناسب تقصیر خود مسئول پرداخت دیه هستند. در مورد خسارت وارده به وسیله نقلیه بر اثر تصادم طبق ماده ۳۳۶ ق.م.ا مسئولیت مساوی است.^۴

قانون مجازات اسلامی جدید، در ماده ۵۳۳ اعلام می‌دارد «هرگاه دو یا چند نفر به نحو شرکت سبب وقوع جنایت یا خسارتی بر دیگری گردند، به طوری که آن جنایت یا خسارت به هر دو یا همگی مستند باشد، به طور مساوی ضامن هستند» مفاد این حکم به گونه ای دیگر در ماده ۵۲۸ همین قانون در خصوص برخورد دو وسیله نقلیه زمینی و هوایی و دریایی تکرار شده است.

قانونگذار با تأثیر از ماده ۳۶۵ قانون قدیم بر اساس نظریه حالت اجتماع عرضی اسباب وقوع جنایت حکمی بدین نحو در ماده ۵۳۳ قانون جدید پیش بینی نموده است. در مورد ماده ۵۳۳ باید گفت که در وهله اول اینکه در قانون تساوی را بیان کرده، علت این حکم از اسباب متعدد طولی گرفته شده است. مورد دوم اینکه لازمه تساوی اسباب متعدد آن است که خسارت به تمام اسباب مستند باشد؛ بنابراین عواملی که در زمره شروط و مقدمات باشند، مسئولیتی نخواهند داشت. مورد بعدی آنکه در ماده عبارت «به نحو شرکت» استفاده می‌شود که حکم مقنن ناظر به اسباب متعدد عرضی است که به طور هم زمان خسارتی را به بار آورده‌اند، اما نکته مهم دیگر اینکه هر چند حکم مقنن برای تسهیل دادرسی مفید است، ولی با مبانی کلی پذیرفته شده توسط مقنن در مورد تجزیه سببیت و توزیع خسارت منافات دارد، به علاوه اینکه، در ماده ۵۲۷ همین قانون، در مورد برخورد بی‌واسطه دو نفر و کشته شدن آن‌ها، معیار مسئولیت به میزان تأثیر پذیرفته شده است و جمع مواد ۵۲۷ و ۵۳۳ به راحتی میسر نمی‌باشد و همین مسئله، متأسفانه از ایرادات قانون جدید می‌باشد که بین مواد آن تعارض وجود دارد و در یک ماده، تساوی را بیان می‌کند حال آنکه در ماده دیگر به نسبت تأثیر را بیان می‌کند. با وجود این قانون مجازات اسلامی

۴. نظریه اکثر قضات تهران مورخ ۷۳/۳۰/۱۳۹۲ (مظاهری، ۱۳۹۲: ۹۴).

نمی‌توان سبب اول را از آخر تمییز داد (عمید زنجانی، ۱۳۸۹: ۹). مطابق ماده ۵۳۷ قانون جدید بیان دو فرضی که تقصیر زیان دیده علت منحصر و یا یکی از اسباب ورود خسارت باشد، می‌گوید «در کلیه موارد مذکور در این فصل هرگاه جنایت منحصراً مستند به عمد و یا تقصیر مجنی علیه باشد ضمان ثابت نیست. در مواردی که اصل جنایت مستند به عمد یا تقصیر مرتکب باشد؛ اما سرایت آن مستند به عمد یا تقصیر مجنی علیه باشد، مرتکب نسبت به مورد سرایت ضامن نیست». در واقع مقنن اعلام می‌کند در تقابل عمد و تقصیر، ضمان بر عهده عامد است، زیرا عامد مباشر و اقوی است. ماده ۵۳۷ همین قاعده را در پاره‌ای از مصادیق دیگر بیان کرده است. در قانون جدید با پذیرش تقسیم مسئولیت اسباب متعدد در مشارکت عرضی چند سبب در ورود خسارت (۵۳۳) و اقدام زیان دیده در تشدید خسارت (۵۳۷) از نظریه سببیت جزئی تبعیت کرده است (عابدی، ۱۳۸۷: ۲۱).

بند سوم-تحوّلات مسئولیت مدنی در قانون مجازات جدید ناشی از اجتماع سبب و مباشر

اجتماع سبب و مباشر یکی از مصادیق اجتماع اسباب طولی می‌باشد، اما به دلیل اهمیت فراوان، آن را جداگانه بررسی می‌نماییم. در حقوق ما، قاعده کلی این است که مسئولیت ناشی از تقصیر و مسئولیت بدون تقصیر استثنای بر آن است. در مواردی که تقصیر شرط ایجاد مسئولیت نیست، رابطه سببیت اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. به سخن، دیگر اثبات ورود ضرر به زیان دیده، همچنین ارتکاب تقصیر یا وقوع فعل از طرف خوانده یا کسانی که مسئولیت اعمال آنان با اوست، به تنهایی دعوی خسارت را توجیه نمی‌کند، بلکه باید احراز شود که بین دو عامل ضرر و فعل زیان بار، رابطه سببیت وجود دارد یعنی ضرر از آن فعل ناشی شده است (قاسمی و کارمرزی، ۱۳۹۳: ۱۲۸).

گاهی تقصیر، مبنای مسئولیت ناشی از فعل شخص است و گاهی نیز به رغم عدم وجود خطا و تقصیر، مباشر سبب خسارت‌های وارد شده می‌باشد، ضامن آن است. قانون مجازات اسلامی جدید در مواد ۵۲۶ و ۵۲۷ ضمن پذیرش قاعده لزوم استناد و انتساب عرفی ضرر به عمل مرتکب و متمایز کردن سه فرض اجتماع سبب و مباشر، اجتماع چند سبب عرضی و اجتماع چند سبب طولی در مورد راهکارهای ضمان عاملی که زیان مستند به فعل اوست، حسب مورد مسئولیت به میزان تأثیر

در ضرر، مسئولیت مساوی اسباب متعدد و مسئولیت سبب مقدم در تأثیر را پذیرفته است. ماده ۵۲۶ «هرگاه دو یا چند عامل، برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب در وقوع جنایتی، تأثیر داشته باشند، عاملی که جنایت مستند به اوست، ضامن است و چنانچه جنایت مستند به تمام عوامل باشد به طور مساوی ضامن هستند؛ مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند. در صورتی که مباشر در جنایت بی‌اختیار، جاهل، صغیر غیرممیز یا مجنون و مانند آن‌ها باشد، فقط سبب، ضامن است». ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی قدیم که با تکرار همان حکم ماده ۳۳۲ قانون مدنی در مورد خسارات جانی مقرر می‌دارد که «در صورت اجتماع مباشر و سبب در جنایت، مباشر ضامن است؛ مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد»؛ ولی در قانون مجازات جدید مصوب ۹۲ برخلاف قانون قدیم است. برخلاف قانون مدنی و قانون مجازات قدیم، قانون مجازات جدید اشتراک مسئولیت در مباشر و سبب را پذیرفته و از این جهت مواد اخیر را تکمیل نموده است (ره پیک، ۱۳۹۳: ۱۷۹). ماده ۳۶۳ قانون سابق که با تکرار همان حکم ماده ۳۳۲ قانون مدنی در مورد خسارات جانی مقرر می‌دارد که «در صورت اجتماع مباشر و سبب در جنایت، مباشر ضامن است، مگر اینکه سبب اقوی از مباشر باشد»؛ ولی قانون مجازات جدید مصوب ۹۲ برخلاف قانون قدیم است. قانون جدید در مواد ۵۲۶ و ۵۲۷ ضمن پذیرش قاعده لزوم استناد و انتساب عرفی ضرر به عمل مرتکب و متمایز کردن سه فرض اجتماع سبب و مباشر، اجتماع چند سبب عرضی و اجتماع چند سبب طولی در مورد راهکارهای ضمان عاملی که زیان مستند به فعل اوست، حسب مورد مسئولیت به میزان تأثیر در ضرر، مسئولیت مساوی اسباب متعدد و مسئولیت سبب مقدم در تأثیر را پذیرفته است. ماده ۵۲۶ برخلاف قانون مدنی و قانون مجازات قدیم، قانون مجازات جدید اشتراک مسئولیت در مباشر و سبب را پذیرفته و از این جهت مواد اخیر را تکمیل نموده است (همان: ۱۷۹). مواد قانون مدنی و قانون مجازات اسلامی (۱۳۷۵) در بحث ضمان مباشر و سبب که یکی از مصادیق اسباب طولی است، ضمان را بر عهده مباشر و در صورت اقوی بودن سبب، بر عهده سبب، قرار می‌دهند؛ به عبارت دیگر، در این بحث ظاهر مواد بیان شده آن است که جمع مسئولیت بین مباشر و سبب وجود ندارد و در هر حال یکی از آن‌ها ضامن است. ماده ۳۶۳ قانون مجازات قدیم در

مسئولیت را بر اساس میزان تأثیر رفتار هر یک، تقسیم نموده است. همان‌گونه که قبل از تصویب این قانون نیز بیان شده بود نظریه اشتراک و تقسیم مسئولیت با قواعد کلی و عدالت سازگارتر است که در هر حال، در قانون جدید، به این نکته توجه شده است.

به نظر می‌رسد ظاهراً تغییرات ماده ۵۲۶ نیز از نظر شورای نگهبان بلامانع بوده و اکنون حکم این ماده، بر طبق ماده ۵۲۰ به سه حالت لازم‌الاجرا شده است. حالت اول: هرگاه دو یا چند عامل برخی به مباشرت و بعضی به تسبیب در وقوع جنایتی تأثیر داشته باشند، عاملی که جنات مستند به اوست، ضامن است. حالت دوم: چنانچه جنایت مستند به عواملی باشد، به طور مساوی ضامن می‌باشند، مگر تأثیر رفتار مرتکبان متفاوت باشد که در این صورت هر یک به میزان تأثیر رفتارشان مسئول هستند. حالت سوم: در صورتی که مباشرت در جنایت بی‌اختیار، جاهل، صغیر، غیرممیز و مانند آن‌ها باشد، فقط سبب ضامن است. همان‌طور که مشاهده می‌کنیم در ماده ۵۲۶ قانون جدید به اصل به نسبت تأثیر اشاره شده است که البته متأسفانه یکی از اشکالات وارد بر این قانون جدید مصوب ۹۲ این است که در بعضی از مواد همانند ۵۲۶ به اصل به نسبت تأثیر اشاره دارد؛ در حالی که در بعضی از مواد دیگر مثل ۵۲۷ و... به اصل تساوی اشاره شده است و به نظر این جانب این از نقطه ضعف‌های قانون مجازات جدید است و هرچند قاعده تساوی عادلانه نیست ولی به مراتب قاعده به نسبت تأثیر ناعادلانه‌تر از قاعده تساوی است؛ لذا امید است که این موارد مد نظر قانونگذار قرار گرفته و اصلاحات لازم در مورد آن به عمل آید.

مبنای پذیرفته شده در قانون، طبق قانون مجازات اسلامی جدید مصوب ۹۲ اشتراک مسئولیت در مباشرت و سبب را پذیرفته و از این جهت، مواد اخیر را تکمیل نموده است؛ به عبارت دیگر، از مجموع مواد این‌گونه استنباط می‌شود که در صورت استناد خسارت به مباشرت یا سبب اقوی، یکی از آن‌ها و در صورت استناد به هر دو، هریک از آن‌ها به میزان تأثیر، مسئول خسارت وارده به زیان دیده می‌باشند. طبق قانون جدید نظر به نسبت تأثیر مبنای قرار داده شده است، برخلاف قانون مجازات قدیم که اصل را بر مسئولیت مباشرت نهاد بود و به نظر می‌رسید، مسئولیت محض را قبول داشت؛ در حالی که قانون جدید مسئولیت اشتراکی و به نسبت تأثیر را قبول دارد.

به هر حال از نظر اصولی هم به نظر می‌رسد،

ارتباط با همین موضوع است. در اجتماع سبب و مباشرت اشتراکی، گاهی ممکن است نقش مباشر بیشتر از سبب باشد در این صورت تردیدی در تحمیل مسئولیت به مباشر نداریم؛ ولی در فرضی که هر دو یعنی هم سبب و هم مباشر نقش داشته باشند، در این صورت با توجه به مواد ۳۶۳ ق.م.ا سابق و ۳۳۲ ق.م. مباشر، مسئول است؛ زیرا اصل بر مسئولیت مباشر بود؛ البته از جمله تغییرات مفید قانون جدید همین مسئله است که در قانون جدید در چنین حالتی اشتراک مسئولیت در مباشرت و سبب را پذیرفته است. تساوی سبب و مباشرت وقتی محقق می‌شود که هر دو در حادثه زیان بار تأثیر یکسانی داشته باشند؛ یعنی زمانی که خسارت به هر دو استناد دارد. البته بعضی از فقها نیز شرکت هر دو در ضمان را ترجیح داده‌اند (خوئی، ۱۴۴۲: ۳۲۰).

قانون مجازات اسلامی جدید در مواد ۵۲۶ و ۵۲۷ ضمن پذیرش قاعده لزوم استناد و انتساب عرضی ضرر به عمل مرتکب و متمایز کردن سه فرض اجتماع سبب و مباشرت، اجتماع چند سبب عرضی و اجتماع چند سبب طولی در مورد راهکارهای ضمان عاملی که زیان مستند به فعل اوست، حسب مورد مسئولیت به میزان تأثیر در ضرر، مسئولیت مساوی اسباب متعدد و مسئولیت سبب مقدم در تأثیر را پذیرفته است.

مبنای پذیرفته شده در قانون جدید با توجه به مطالب بیان شده باینکه در ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی سال ۱۳۷۰، در خصوص اجتماع سبب و مباشرت یا اجتماع چند سبب در این ماده، ترجمه یک قاعده فقهی است که به موجب آن در صورت اجتماع مباشرت و سبب در جنایت مباشر ضامن شناخته می‌شود، مگر سبب اقوی از مباشرت باشد؛ اما قانونگذاران سال ۱۳۹۲ به جهت آنکه برخی از فقها مانند صاحب ریاض بر این قاعده تشکیک کرده‌اند، در ماده ۵۲۶ در بحث اجتماع سبب و مباشرت در این ماده، جایگزین ماده ۳۶۳ است. قانونگذار سال ۱۳۹۲ در تدوین ماده ۵۲۶ بدون اینکه قاعده معروف فقهی - در صورت اجتماع مباشرت و سبب مباشر ضامن است - در این ماده ذکر نماید به شیوه خاصی عبارات این ماده را بیان کرده است و در نهایت با رعایت شرایطی که در قسمت اخیر این ماده ذکر نموده است، سبب را ضامن معرفی کرده است. (ولیدی، ۱۳۹۲: ۷۱۶).

باید اذعان داشت که این ماده نسبت به گذشته دو تغییر مهم ایجاد کرده است: مورد اول اینکه مسئولیت مشترک سبب و مباشرت را پذیرفته است و مورد دوم

اشتراک در ضمان، معقول تر است؛ زیرا ملاک در این موارد، رابطه عرفی است و در مواردی خسارت، به دو طرف استناد دارد. در مورد تراحم مباشر و مسبب، نمونه های متعددی در کتب فقهی ذکر شده است، به طور مثال اندازنده در چاه یا کننده آن و نگارنده که با ذبح کننده آن کس و گذارنده سنگ در کفه منجیق با کننده منجیق، یعنی کننده آن ضامن است (موسوی بجنوردی، بی تا: ۲۶۳)؛ زیرا مباشر، اقوی از مسبب است، اما اگر کسی چاهی حفر کند و روی آن چاه را بپوشاند و شخص دیگری بدون علم به وجود چاه، فرد ثالث (مال او) را به چاه اندازد، شخص اول (مسبب) ضامن است؛ زیرا در این صورت، مسبب اقوی از مباشر است. نکته قابل توجه این است که اصولاً علم و جهل در ضمان تأثیری ندارد، اما در صورت جهل مباشر، قوت استناد تلف به او در مقابل سبب، کاهش می یابد و این امر او را از مسئولیت معاف می کند. این حکم، بر اساس تئوری وحدت ضامن، صحیح است؛ اما بر اساس نظریه های دیگر، ممکن است عالم و جاهل، هر دو ضامن باشند.

بحث و نتیجه گیری

در ارتباط با نحوه توزیع مسئولیت مدنی در حالتی که اجتماع چند مباشر به صورت مجمل می باشند، در ق.م.ا سابق نظریه قرعه را پذیرفته بود؛ در حالی که ق.م.ا جدید نظریه تساوی را پذیرفته است و این از تحولات مثبت ق.م.ا جدید می باشد. مطابق قسمت اخیر ماده ۴۸۲ قانون جدید که می گوید «شرکت در جنایت است» نتیجه اش تساوی در مسئولیت مدنی می باشد و این حالتی اجمال در انتساب است. در ارتباط با اجتماع چند مباشر به صورت اشتراکی هم ق.م.ا سابق نظریه تساوی را پذیرفته بود، در ق.م.ا هم نظریه تساوی را پذیرفته شده است؛ اما بر اساس مفهوم صدر ماده ۵۲۷ ق.م.ا جدید و قسمت اخیر ماده ۱۴ ق.م.ا نحوه مداخله اسباب در میزان مسئولیت مؤثر است، یعنی هرچه مداخله اسباب بیشتر باشد، میزان مسئولیت نیز بیشتر است. متأسفانه این از ایرادات قانون جدید می باشد که در یک جا (مواد ۵۲۷ و ۵۲۸) اصل تساوی را می گوید و در جای دیگری (قسمت اخیر ماده ۵۲۷) اصل به نسبت تأثیر را بیان می کند. در تقسیم مسئولیت نیز راه حل طبیعی، آن است که ضرر بین اسباب متعدد تقسیم گردد؛ بنابراین، راه حل مواد ۵۲۷ و ۵۲۸ را باید یک راه حل خاص در

موضوع ماده تلقی کرد؛ متأسفانه ماده ۵۲۸ دارای ایراداتی می باشد؛ همچنین مبنای مواد ۵۲۸ قانون مجازات اسلامی جدید و ماده ۳۳۶ قانون مجازات سابق با ماده ۶ آیین نامه قانون بیمه اجباری که نظریه به میزان تقصیر را پذیرفته است در تعارض است و این ناهماهنگی در مبنای قوانین مختلف، ایراد دارد. در مورد حالت اجتماع چند مباشر با تأثیر جداگانه، نیز ماده ۴۷۹ از جمله ابداعات قانون جدید می باشد که قانون قبلی وجود نداشته و حالتی را بیان می کند که اجمال در میزان تأثیر می باشد.

در مورد مسئله تعدد اسباب، در حالتی که اسباب طولی می باشند در قانون قدیم در ماده ۳۶۴ نظریه سبب مقدم در تأثیر پذیرفته شده بود و هم اکنون در ق.م.ا جدید در مواد ۵۳۵ و ۵۳۶ نظریه سبب مقدم در تأثیر را پذیرفته اند. این راهکار که در فقه مخالفان بسیاری دارد قابل انتقاد است و همچنین با مواد دیگر در خصوص لحاظ میزان تأثیر در ورود زیان با مسئولیت مدنی سازگار نیست و انتظار می رفت در قانون جدید این نکته در نظر گرفته شود. البته در ماده ۵۳۶ نظریه سبب مقصر و عدوانی پذیرفته شده است و استثنائی بر سبب مقدم در تأثیر است. در ارتباط با اسباب متعدد عرضی بر همان نظر مشهور فقها پایبند مانده است. در قانون مجازات اسلامی سابق در ماده ۳۶۵، اشتراک در مسئولیت به صورت تساوی پذیرفته شده بود، حال نیز در قانون جدید در ماده ۵۳۳ همان تساوی را پذیرفته اند و همان طور که مشاهده می نماییم، جمع مواد ۵۳۳ و ۵۲۷ غیرممکن به نظر می رسد.

هر چند پذیرش تقسیم مسئولیت در مورد مشارکت اسباب متعدد عرضی که با نظریه قابلیت تجزیه رابطه سببیت هماهنگ است، امری مثبت است؛ اما عدم لحاظ میزان تأثیر و مداخله هر یک از اسباب در زیان و حکم به تساوی ضمان، ناسازگار با عدالت است.

در اجتماع سبب و مباشر در ماده ۳۶۳ قانون مجازات اسلامی سابق نظریه حادثه نزدیک پذیرفته شده بود و طبق همان اصل معروف «اصل بر ضمان مباشر است»، در صورت اشتراک ضامن و مباشر اصل را بر ضامن بودن مباشر می گذاشتند در حالی که در قانون جدید در ماده ۵۲۶ از نظریه سببیت جزئی به نسبت تأثیر، آن هم مشروط به انتساب زیان پیروی شده است. راهکار ق.م.ا جدید در مورد تحمیل مسئولیت بر سبب و مباشر در حالت اجتماع سبب و مباشر که صرف نظر از میزان

----- (۱۴۴۲). مبانی تکملة المنهاج. جلد ۴ و ۲. موسسه احیاء آثار امام خوئی.

رحیمی، حبیب الله؛ صفائی، حسین (۱۳۹۰). مسئولیت مدنی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات سمت.

ره پیک، حسن (۱۳۹۳). حقوق مسئولیت مدنی و جبران ها. چاپ بیست و دوم. تهران: انتشارات خرسندی.

زوردن، پاتریس (۱۳۸۵). اصول مسئولیت مدنی. ترجمه و تحقیق مجید ادیب. چاپ دوم. تهران: انتشارات میزان.

شکاری، روشعلی (۱۳۷۳). «بحثی پیرامون ماده ۳۱۵ ق.م.ا. مصوب ۷۵». مجله حقوق و علوم سیاسی. شماره ۳۳.

صادقی، محمود؛ رعدی، کامبیز؛ عیسائی تفرشی، محمد (۱۳۸۷). «بررسی فقهی ضمان قهری مسئولان متعدد». فصلنامه مدرس علوم انسانی. دوره ۱۲. شماره ۳.

صفائی، حسین (۱۳۹۱). «مبنای مسئولیت مدنی پزشک با نگاهی به لایحه جدید قانون مجازات جدید ۹۲». فصلنامه علمی پژوهشی دیدگاه های حقوق قضایی.

عابدی، محمد (۱۳۹۲). «معمای تعدد اسباب در قانون مجازات اسلامی». چهارمین همایش سراسری طب و قضا. شیراز. عباسلو، بختیار (۱۳۹۰). مسئولیت مدنی با نگرش تطبیقی. تهران: نشر میزان.

عیسائی تفرشی و همکاران (۱۳۸۶). «تأثیر همراهی قوه قاهره با تقصیر خواننده بر مسئولیت مدنی». فصلنامه مدرس علوم انسانی. دوره ۱۱. شماره ۵۴.

عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۹). موجبات ضمان. چاپ دوم. تهران: نشر میزان.

قاسم زاده، مرتضی (۱۳۸۶). الزام ها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد. تهران: انتشارات میزان.

قاسمی، ناصر؛ کارمرزی، عبدالکریم (۱۳۹۲). مسئولیت آمر و مأمور در حقوق ایران. تهران: انتشارات خرسندی.

کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۸). الزام های خارج از قرارداد، ضمان قهری مسئولیت مدنی. جلد اول. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

----- (۱۳۷۸). حقوق مدنی عقود معین ۴، عقود ادنی وثیقه های دین. چاپ سوم. تهران: انتشارات بهمن.

----- (۱۳۹۲). الزام های خارج از قرارداد مسئولیت مدنی. جلد ۱. چاپ دوازدهم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

گلدوزیان، ایرج (۱۳۹۳). محشای قانون مجازات اسلامی بر مبنای قانون مصوب ۹۲. چاپ دوم. تهران: انتشارات مجد.

----- (۱۳۸۷). محشای قانون مجازات اسلامی. چاپ دهم. تهران: انتشارات مجد.

----- (۱۳۸۵). بایسته های حقوق جزای عمومی.

تأثیر و به صرف انتساب زیان به آن ضامن است، نشان می دهد که از یک سو ملازمه ای میان فتوای معتبر و مشهور نیست و از سوی دیگر لحاظ کردن پیشنهادها و انتقادهای در امر قانونگذاری نشان از حرکت در مسیر عقلانیت تقنینی دارد و تحوّل مثبتی را تجربه کرده است؛ ولی متأسفانه به عنصر روانی مباشر و سبب ظاهراً توجهی کرده و انتساب برخی خسارات به عامل آن، بدون تردید عمد تقصیر هر یک از سبب و مباشر تأثیر دارد و انتقادهای در امر قانونگذاری نشان از حرکت در مسیر عقلانیت تقنینی دارد و تحوّل مثبتی را تجربه کرده است. این امر هرچند قابل تأیید است؛ زیرا هدف از مسئولیت مدنی جبران خسارت است نه مجازات؛ ولی در ارزیابی میزان تأثیر هر یک از سبب و مباشر در ورود زیان طبق قانون جدید نظریه به نسبت تأثیر، مینا قرار داده شده است؛ برخلاف قانون مجازات قدیم که اصل را بر مسئولیت مباشر نهاده بود و به نظر می رسید مسئولیت محض را قبول داشت در حالی که قانون جدید مسئولیت اشتراکی و به نسبت تأثیر را قبول دارد؛ البته به نظر می رسد، نظریه به نسبت تأثیر هم خیلی عادلانه نباشد به این علت که سلیقه محض در آن به کار رفته و طبق نظر کارشناسان است. امید است هر چه زودتر به سمت قوانینی عادلانه حرکت نماییم.

منابع

آل کجیاف، حسین (۱۳۹۱). روش تحقیق در علم حقوق. چاپ ششم. تهران: انتشارات جنگل.

باریکلو، علی رضا (۱۳۹۲). مسئولیت مدنی. چاپ چهارم. تهران: نشر میزان.

حاجی نوری، غلامرضا (۱۳۸۹). «مطالعه تطبیقی رهیافت های سببیت در مسئولیت مدنی». مجله فقه و حقوق اسلامی. سال ۱. شماره ۱.

خدابخشی، عبدالله (۱۳۹۰). «مسئولیت مدنی ناشی از راندگی و تحولات آن در ایران». مجله حقوقی دادگستری. شماره ۷۴.

----- (۱۳۹۱). «توزیع خسارت در حقوق مسئولیت مدنی در فرض تعدد اسباب» فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دوره ۴۲، شماره ۱.

----- (۱۳۸۸). بیمه و حقوق مسئولیت مدنی. تهران: انتشارات روزنامه رسمی کشور.

خوئی، ابوالقاسم (بی تا). منهاج الصالحین. جلد ۲. بیروت: دارالزهره.

- چاپ سیزدهم. تهران: نشر میزان.
- مظاهری، مسعود (۱۳۹۲). محشای قانون مجازات اسلامی در پرتو آرا و نظرات. چاپ چهارم. تهران: انتشارات خرسندی.
- موسوی بجنوردی، حسن (بی تا). القواعد الفقهية. جلد ۴ و ۲. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- موسوی خمینی، روح الله (بی تا). تحریر الوسيلة. جلد ۲. تهران: انتشارات مكتبة العلمية الاسلامية.
- محمد الهیبي، صالح احمد (۲۰۰۴). المباشرة و المتسبب في المسؤولية التقصيرية. عمان: دارالثقافة للنشر و التوزيع.
- نجفی، محمد حسن (۱۳۷۳). جواهرالكلام. جلد ۴ و ۳. چاپ چهارم. تهران: دارالكتاب اسلامية.
- نراقی، احمد (۱۴۰۸). عوائدالایام. قم: مكتب بصیرتی.
- ولیدی، محمد صالح (۱۳۹۲). شرح بایسته های قانون مجازات اسلامی. چاپ دوم. تهران: انتشارات جنگل.